

PHUROFESA VHO MS MAKHANYA, ṬHOHO YA YUNIVESITHI NA

TSHANDA TSHA MUTSHANTSEĽARA

YUNIVESITHI YA AFRIKA TSHIPEMBE

U ṬANGANEDZA VHAENI KHA TSHIKOLO TSHA AFURIKA TSHA

MAFHUNGO A TSHITSHAVHA NA A DZITSHKA TSHA THABO MBEKI

“Yunivesithi dza Afurika dzi fhindula kha ndaela ntswa ya lifhasi nga murahu ha

Khovidi-19”

22 KHUBVUMEDZI 2020, 15:00 – 16:00

Ndivhuwo dzi livhiswa kha

- Mutshimbizamushumo: Dokotela Vho Geraldine Fraser-Moleketi, Muraĝo wa Khoro Ngeletshedzi ya TMF na MutshantseĽara wa NMMU
- Muphuresidennde Vho Thabo Mbeki, MutshantseĽara wa Unisa na Mulambedzi wa Thabo Mbeki Foundation
- Miraĝo ya Vhurumelwa
- Vho Busani Ngcaweni, Mufarisa Mudzulatshidulo (nga fhasi ha Vho S Simelane, Mudzulatshidulo wa Khoro ya Unisa)
- Dokotela Vho Brigalia Bam, Mudzulatshidulo wa Thabo Mbeki Foundation
- Phurofesa Vho Veronica McKay, VP: Thikhedzo ya matshudeni, u Funza, na u Guda na u Ḍidzhenisa ha Tshitshavha
- Miraĝo ya Khoro Nyengedzedzwa
- Vho Max Boqwana, CEO: Thabo Mbeki Foundation

- Miraḁo ya Bodo ya Thabo Mbeki Foundation
- Phurofesa Vho Sibusiso Vil-Nkomo, Mulangi wa Tshikolo tsha Afurika tsha mafhungo a tshitshavha na a Dzitshaka tsha Thabo Mbeki
- Mufumakadzi Vho Chigomezgo Gondwe vhane vha ḁo nea mukumedzo
- Miraḁo ya tshitshavha ya Tshikolo tsha Afurika tsha mafhungo a tshitshavha na a Dzitshaka tsha Thabo Mbeki
- Matshudeni na vhashumi vha Unisa
- Miraḁo ya nyandadzamafhungo
- Vhaeni vha ḁhomphei, vhathetsheshelesi

Ndi masiari vhathu vhoḁhe. Ndi a zwi ḁivha uri ndi khou amba nga fhasi ha Khoro yashu, Vhutendelwamilayo, khorondanguli, vhashumi na matshudeni musi ri tshi fhululedza kha vhuḁambo uvhu ha vhuḁi na ha ḁivhazwakale - u rwelwaḁari ha Tshikolo tsha Afurika tsha mafhungo a tshitshavha na a Dzitshaka tsha Thabo Mbeki.

Ndi khuliso kha nḁe u amba zwine tsha vha, hu si na u kanakana, ḁifhasi – ḁhaḁwe ndi nga ri ḁhoho ya therisano ya ḁifhasi – musi zwi tshi ḁa kha pfunzo ya nḁha, zwine zwa vha, mafhungo “yunivesithi dzi tshi fhindula kha ndaela ntswa ya ḁifhasi nga murahu ha Khovidi-19”. Nḁamusi ndi ḁo vha ndi tshi khou sedza uri izwi zwi shumisa hani kha yunivesithi dza

Afurika. Naa Yunivesithi dza Afurika dzi fhindula hani kha ndaela ntswa ya lifhasi nga murahu ha Khovidi-19?

MARANGAPHANDA

Ndila ya mvelele ya kupfesele kwa “ndaela ntswa ya lifhasi” yo di sendeka nga muhumbulo u mangadzaho – muthu a nga ri u songo doweleaho – tshanduko kha polotiki na ndinganyiso ya maanda zwi re na khonadzeo ya u shandukisa tshiimo tsha lifhasi – u vha tsha khwine kana tsho nanaho – kha ndaela ntswa ya lifhasi. Thalutshedzo heyi i tendelana tshothe na u tanganedza thanganelano ya lifhasi na u ditika ha mashango a lushaka, na zwo tumanaho tshothe na muhumbulo wa “kuvhusele kwa lifhasi”. U ne wa tikedza u topola ho tanganelanaho, u pfesesa na u amba nga ha thaidzo dza lifhasi dzine dza nga si tandululwe nga linwe shango la lushaka nga lone line. zwine ra nga tea u zwi dzhiela ntha zwi tshi da kha kuvhusele kwa lifhasi ndi zwauri u ditika uhu hu a endelela u fhirisa muthu u katela lifhasi lothe. Nga yeneyo ndila, u sa nyetha na tshanduko ya kilima ndi vhudifhinduleli hashu ho tanganelanaho vho.

Ndaela ntswa ya lifhasi ya nga murahu ha Khovidi-19, hu nga vha u bva afho, tshitaluli kha u tanganelana hu hulwane ho no vha ho hone ha masiandaitwa a dwadze la lifhasi line ndila yalo ya vha na khwathisedzo thukhu zwazwino, na line masiandaitwa alo a vhangha khakhathi kha zwitshavha na ikonomi ya lifhasi. Hafha a huna u

kanakana uri Khovidi-19 lo engedza u thithisa lifhasi he havha hu ndilani na u isa phanda mutsiko wa lifhasi we muthu a u dzhiela ntha minwaha heyi yo fhelaho i si mingana. Nga tshenetsho tshifhinga, zwa dovha zwa vha zwithu zwi songo dzudzanyeaho, Khovidi-19 i khou kombetshedza u topolwa ho tanganelanaho, u pfesesa na u amba nga ha (kuvhusele kwa lifhasi) nga ha mafhungo a lifhasi aya, ane thasululo yao ya vha ntha ha vhukoni ha lushaka luñwe na luñwe.

NYIMELE YA PFUNZO YA NTHA

Kha vha ri ndi vhee nyimele ya nzulele ya pfunzo ya ntha zwazwino. Ndi do pfufhifhadza.

Thodea ya pfunzo ya ntha i khou lavhelelwa u engedzea u bva kha matshudeni a milioni dza 97 nga 2000 u swika matshudeni a milioni dza 262 nga 2025 (UNESCO, 2009:10) – hezwi ndi u bva kha mutheo wa milioni dza 68 nga 1991 (UNESCO, 2006: 21). Vhunzhi, arali hu si dzothe, yunivesithi, nga maanda kha mashango ane a kha di bvelela, nga zwenezwo dzo tshenzhela nyaluwo khulwane ya tshivhalo tsha matshudeni na thodea i yaho phanda ya u swikelela. Musi ro sudzulutshela phanda kha danwaha 21, musi ro netshedzwa tshivhalo tsha vhatu vhane vha khou anganyelwa, nga maanda Afurika, Tshivhalo hetshi tshi nga tshi a leluwa musi vha tshi vhambedza.

Nga tshenetsho tshifhinga tshithihi, pfunzo ya ntha ya danwaha 21 i khou thengathenga u vha vhumatshelo vhu songo khwaṭhisedzwaho

vhune ha khou ḍisa mbudziso kha muhumbulo, mushumo na ndivho ya pfunzo, nayo, mushumo wa yunivesithi. Zwithithisi zwi hulanane zwa kutshimbidzele kwa zwino zwi katela:

- Nyaluwo ya kuhumbulele u tshimbidza mutsiko wa polotiki na khakhathi vhukati ha US na manwe mashango a Vhukovhela, na China na Korea Vhubvaḍuvha; sa tsumbo, u ḍibvisa ha Britain na zwi vhidzwaho “mbekanyamaitele dza VhoTrump” zwi khou n̄an̄isa mbilaelo na mutsiko wa lifhasi na u d̄adzisa u vhilaedzisa nga ha nyaluwo ya ndeme ya khudano dza tshifhingi tshidaho ya tshikalo tsha lifhasi.
- U sa vha na mikano ngeno zwi tshi engedza lifhasi lo khethekanaho line la t̄ut̄uwedzwa na u engedzedzwa nga tshivhalo tsha vhatu tshine tsha dzulela u shanduka.
- U vhilaedziswa nga u sa nyetha, vhulamukanyi ha matshiliso, ndinganelo na vhangaphanda vhune ha langulwa nga mashango a Vhukovhela.
- Zwithivheli zwa nyaluwo ya zwa masheleni nga tshivhumbeo tsha u fhungudza mitikedzelo, u gonyisa, mbadelo dza matshudeni dzi sa swikelele na levele ya nth̄a ya zwi kolodo zwinzhi zwa matshudeni.
- U vhilaedzwa nga ha u bvela phanda ha u itwa pfunzo ya nth̄a ya dzitshaka, nga maanda u pfukekanya mikano ha matshudeni, vhora akademi na vhoradzipfunzo, musi dzi nwe yunivesithi dzo no thoma u vhone tshivhalo tshi hulwanesa tsha u tsela fhasi kha u d̄in̄walisa na u vhaledza. Hezwi zwi do vha na mveledzwa dza

masheleni khulwanesa kha yunivesithi, nga maanda kha mashango a ngaho UK, Australia, US, Japan, South Korea na New Zealand, ane o ditika zwihulwane nga mbuelo ya matshudeni a mashango a nda uri vha kone u tshila na u shela mulenzhe havho kha ikonomi dza lushaka. Ndila ya u thadula ya u bveledza mbuelo ine ya tea u waniwa.

- U dalesa ha “vhatambi” kana vhadzhamukovhe (vhanetshedzatshumelo vha phuraivethe na vha mbambadzo) vhane ndivho na zwipikwa zwi fhambana zwihulwane u bva kha avho vhane zwazwino vha khou lavhelelwa kana u netshedzwa.
- Dwadze la lifhasi, li vhidzwaho Khovidi-19, lo dadziswaho khaedu ntswa na u nanisa vhunzhi ha dzi re hone.

U tikedza hezwi zwothe, na u netshedza thuthuwedzo ya tshanduko i re ndilani, ndi **u tavhanyedzisa vhubveledzi ha thekhinolodzhi, u engedza didzhithaizesheni, 4IR na nga murahu 5IR.**

Foramu ya Ikonomi ya Lifhasi ya (2019) yo angaredza Tshanduko ya Ndowetshumo ya zwa Makwevho nga ndila i tevhelaho:

Tshanduko ya Ndowetshumo ya zwa Makwevho yo imela tshanduko ya ndeme nga ndila ine ra tshilisa ngayo, u shuma na vhushaka nga tshashu. Ndi ndima ntswa ya mveledziso ya muthu, i koniswaho nga thekhinolodzhi i songo dowealeho u tavhanyisa ndinganyiso na avho vha tshanduko ya vhuraru ya ndowetshumo ya

zwa makwevho. Hedzi mveledziso dzi khou t̄anganyisa mafhasi a tshivhili, didzhithala na baol̄odzikhala nga nd̄ila ine ya bveledza vuhvhili hazwo mafulufhedziso mahulwane na khohakhombo dza ndeme. Luvhilo, vuhphara, vhungolo ha tshanduko iyi zwi khou ri kombetshedza u humbela hafhu uri mashango a bvelelisa hani, zwiimiswa zwi bveledzisa hani ndeme na uri zwi amba mini u vha muthu. Tshanduko ya Nd̄owetshumo ya zwa Makwevho zwi amba u fhirisa u tshimbidza tshanduko ya thekhinol̄odzhi; ndi tshi khala tsha u thusa muñwe na muñwe, hu tshi katelwa na vharangaphanda, vhasiki vha mbekanyamaitele na vhatu vhothe vhane vha bva kha zwigwada zwothe zwa mbuelo na lushaka, u shumisa u t̄angana ha thekhinol̄odzhi u bveledza u t̄anganelana, vhumatshelo ho d̄isendekaho nga muthu. Tshikhala tsha vhukuma ndi u sedza u fhirisa thekhinol̄odzhi na u wana nd̄ila dza u wana Tshivhalo tshihulwane tsha vhatu na vhukoni ha u bveledza miṭa yavho zwavhudi, zwiimiswa na zwitshavha (p. 1).

Kha zwiimiswa zwa n̄tha zwa pfunzo kha zwitshavha zwine zwa khou bvelela, vuhvhili ha zwiteñwa “khohakhombo” na “mafulufhedziso” zwi fara ngoho. Nga kha l̄inwe sia, vhanzhi vha khou kondelwa u tshimbidza vhushaka vhu sa lingani vhu kondaho na (khonadzeo) tshinyalelo ya ikonomi ya matshilisano na pol̄otiki, ngeno kha l̄inwe sia, khonadzeo na mafulufhedziso a 4IR a netshedza pul̄atifomo u shandukela kha hune kha vhumatshelo ho teaho ha khwine, vhulinganaho. Ri tshi isa phanda, na musi ri zwiimiswa zwa pfunzo ya

nṯha kha u bveledza zwitshavha zwo livhanaho na nyimele dza vhukuma vaisi visa 4IR (na vhubveledzi ha thekhinoḽodzhi nga yeneyo ndila), vha kombetshedzea u shumana na tshanduko ya ndeme ya tshiimiswa ine ya ḽo ṯoḽea u alusa mbuelo u bva vhukoni hatsho, na mveledzwa dza u thithiswa dzine hezwi zwa ḽo vha na dzo zwi tshi ya kha vhurangaphanda na ndangulo ya tshiimiswa, na ṯhoḽea ya vhashumi (vha akhademiki, phurofeshinaḽa na ndaulo) na matshudeni a vhukale hoṯhe u sa tsha guda na u guda hafhu kha vhumatshelo vhu re na khwaṯhisedzo ṯhukhu.

Kha muvhigo u vhidzwaho “Vhumatshelo ha mishumo: khwaṯhisedzo ya zwikili”, Foramu ya Ikonomi ya ḽifhasi (2016) yo humbulela uri, “tshikati tsha k[o]n, nga 2020, u fhira tshararu tsha zwikili zwiḽulwane zwine zwa takalelwa zwigwada zwa mishumo zwinzhi zwi ḽo zwi ḽo bveledzwa nga zwikili zwine a zwi athu u dzhiwa sa zwa ndeme kha mushumo ṽamusi, u ya nga ha vhashela mulenzhe vhashu” (p. 13). Musi tshivhalo tsha athikili tshi khou khwaṯhisedza u xeledwa nga hunzhi na u fheliswa ha mishumo, a zwi mangadzi uri mbudziso dzi kha ḽivhudzisa nga ha ndivho na u tea ha pfunzo. Nnyi, na zwifhio, zwine ra khou funzela zwone?

Tsha u fhedzisela, nga vhatshimbidzi havha vho ḽa u sedza zwiḽulwane nzulele ya nyaluwo, u tshimbidza nyimele “mihumbulo miṯuku” kha pfunzo ya nṯha ya ḽifhasi, na zwine ya vha nazwo, u khethekanya u vha

zwipiḁa, kana zwe vhaḁwe vhorapfunzo vha zwi vhidza, “u khethekanya na u rengisa” pfunzo ya nḁha u vha muhumbulo wa shango, dzingu na u vha vhupo ha lushaka, vhune ha ḁetshedza ḁhodea dza iwe muḁe, fhethu, na dza zwenezwo. Hezwi zwo ḁavhanyiswa na u ḁaḁiswa nga Khovidi-19.

MASIANDAITWA A KHOVIDI-19 KHA ḁIFHASI

Dwadze ḁa Khovidi-19 ḁo bvisela khagala u sa lingana huhulwane hune ha vha hone kha vhuvhili ha zwitshavha zwo bvelelaho na zwi songo bvelelaho musi zwi tshi ḁa kha u swikelela u guda nga yeneyo ndila, na zwishumiswa zwo teaho zwa u guda na inthanethe yone iḁe. Musi dwadze ḁi tshi ḁhasela, maga a nyiledzo o shumiswa, vhunzhi ha vhabebi, vhadededzi, vhana na matshudeni vho kombetshedzwa u dzula hayani, vha tshi kovhana zwishumiswa na u swikelela inthanethe, hune izwi zwa wanala, kha vhuvhili hazwo tshikolo tsha hayani na ngudo dza pfunzo ya nḁha.

Ho vha na khaedu nga vhunzhi ha zwiimiswa u sudzulutshela kha lubuvhisia kha zwe vhanzhi vha zwi vhidza “u funza u kule ha shishi”. U swika zwino yo vha tshenzhelo khulwanesa. Ho vha na u dzhiela nḁha hu vhavhaho kha vhanzhi, uri u Guda nga kha lubuvhisia, u Kule, nga Muḁwe na muḁwe ndi tshiedziswa tsho khethekanaho tsha pfunzo tshine tsha ḁoḁa lushaka lwatsho na ḁeveḁe dza vhukoni, kha pulane ya pfunzo na ndisedzo ya pfunzo ya nḁha, u khwaḁhisedza uri huna

themamveledziso ya IT yo teaho u tshimbidza u funza nga kha lubuvhisia na kushumele kwa tshiimiswa.

Hu na u pfesesa uri muthu a nga si *sokou ya kha lubuvhisia*. Vhathu vha si vhangana vho dzhiela n̄tha vhukon̄di ha kufunzele uku na uri vhunzhi ha vhathu vho vha vha songo d̄ilugisela tshōthe kha mitengo i elanaho.

U d̄adzisa kha zwenezwo, hu si kale hu vha vhūtanzi ha uri vhunzhi ha vhadededzi, vhabebi na matshudeni a vha t̄ōdi u guda nga kha lubuvhisia; nga yeneyo nd̄ila, vhanzhi vho nanga u t̄utshela n̄waha wa akhademiki vha tshi fulufhela u bvela phanda u tou funzwa kilasini n̄waha u d̄aho. Hezwi zwi nga dzhielwa n̄tha u thoma u sa d̄in̄walisa zwavhūdi kha hoyu n̄waha muswa wa akhademiki kha l̄ifhasi l̄a Devhula.

Musi hu si na ane a d̄ivha nga ha u khwāhisedzwa hūnwe na hūnwe uri dwadze l̄i khou ri isa ngafhi, ri d̄o tea u shumisa zwine ra vho zwi d̄ivha, zwine zwa vha:

1. ***Vhabebi vha khou engedza u dzhenelela kha pfunzo ya vhana vhavho.*** Nga zwenezwo ho d̄a zwo tiwaho zwine vha zwi lavhelela kha tshelede dzavho – vha t̄ōda “ndeme ya tshelede yavho”. Vha t̄ōda u vha na vhupfiwa, nga zwenezwo “vhupfiwa” vhu d̄a na

ndavhelelo ine tshifhinga tshinzhi ya ḁa i sa takadzi (zwi pfesesea nga yeneyo nḁila) musi zwi tshi ḁa kha mushumo wo itwaho nga vhagudisi. Ri na, sa tsumbo, vhona vhabebi vhanzhi vha tshi ḁoda u fhungudzelwa mbadelo kana u sa badela mbadelo na luthihi nga uri “a ho ngo vha na pfunzo yo ḁetshedzwaho”. Hoyu muhumbulo a u ngo dzhiela nḁha mushumo muhulwane une wa itwa 24/7 nga vhadededzi u dzudzanyulula hafhu mbekanyamushumo ya khomphyutha ya u funza na u guda kha nḁisedzo ya kha lubuvhisia na zwiḁwe.

2. *Matshudeni vhone vhaḁe vha na ndavhelelo dzo fhambanaho na uri vha khou engedzea u dzhiela nḁha pfunzo zwandani zwavho.*

Kha hafuḁifhasi ḁa devhula, ḁwaha wa akhademiki u thoma nga Khubvumedzi, na uri zwi ḁo takadza nga maanda u vhona nḁila ine u ḁiḁwalisa ha ḁo shanduka ngaho. Mafhungo a, naho zwo ralo, a khou ḁa nga kha matshudeni o hanelwaho fhethu kha yunivesithi dzi ḁthonifheaho (he kale a vha o ḁanganedzwa lwa tshifhinga nyana) zwo ḁisendeka nga maraga dza u fhedzisela dze dza tsitselwa fhasi u ya nga masiandaitwa a Khovidi-19 kha sisiḁeme ya tshikolo, hu tshi shumiswa maitete o themendelwaho sa a songo bveledzwaho zwavhuḁi ane a sumbedza zwi khagala vhuḁanzi ha vhuimo na u dzhia sia zwi tshi ḁa kha sia ḁa khethano nga muvhala. Hezwi zwo bveledza migwalabo ya khakhathi yo phaḁalalaho hoḁhe nga matshudeni na vhadededzi ngei UK nga tshifhinga tsha u ḁwala

vhukhaxhi hovhu ho vha ho no ambiwa nga haho. Tshiwo hetshi tsho netshedza kuvhonele ku kungaho nga maanda na ngeno hu sina u fulufhelwa kha maitele zwandani zwo khakheaho, khombo ya u fulufhela nga maanda thekhinolodzhi na maanda na ndangulo ya maguvhangano a migwalabo kha sia la vhadededzi vhane vha divha vhukoni ha matshudeni avho vhane vha si ofhe u khwaṭhisedza ndavhelelo dzavho dza vhukuma.

3. **Zwi a konadzea uri Afrika Tshipembe na yunivesithi dza Afrika dzi nga vhona u tsa kha u diṅwalisa** kha zwiṅwe zwa zwiitisi zwi fanaho - ṭhahelero na u thithisea siani la masheleni zwo vhangwaho nga Khovidi-19 Ri do dzhiela nṭha khonadzeo heyi ya masiandaitwa kha tshitirathedzhi na u pulana hashu kha ṅwaha u daho wa akhademiki.

4. Zwi fanela u dzhielwa nṭha zwa uri **nzulele ya lifhasi i sumbedza nyaluwo ya dzangalelo kha mbekanyamushumo dzi si dza digirii u fhirisa mbekanyamushumo dza digirii, nga maanda kha zwitshavha zwe kale zwa vha zwo siwa nṅda**. Hezwi zwi tumana na ṭhodea ya mveledziso i ṭavhanyaho ya u engedza zwikili u engedza zwickhala zwa mishumo. Hezwi ndi zwa ndeme kha yunivesithi dza Afrika (Tshipembe), nga maanda musu zwi tshi da kha mbilaelo dza zwino dza nga ha u diṅwalisela ṭhanziela na u sa bvelela na phimo ine ya khou bveledziswa.

5. ***Mushumo wa u funza, u guda na u tōdisisa u khou ya u tōlwa nga huhulu.*** Musi kha līnwe sia, dwadze lo dzumbulula sia lo khwaṭhaho la u funza na u guda na ndeme ya vhushaka ha mugudisi-mutshudeni, ho dovha ha dzumbululwa lu linganaho dziṅwe ṭhahalelo dza ndeme, khulwane vhukati ha nnzhi ndi u vhudzisa nga ha ndeme na u tea ha phurogireme dza khomphyutha dzine dza shumiselwa u funza na u guda, zwiedziswa zwa pfunzo zwine zwa shumiswa kha u funza na vhukonḍi ho tshenzhelwaho musu hu tshi shumaniwa hafhu na zwi re ngomu izwi kha ndisedzo ya kha lubuvhisia. Vhaṅwe vhagudisi nga yeneyo ndila vho ṭanea kha u sumbedza u khwaṭha kha u tevhedza ngona na maitele ane a sumbedza u sa vha tshifhingani na ṭhōḍea na maitele a ḍaṅwaha 21, na u kundelwa u khwaṭhisedza uri zwine vha khou funza ndi mveledziso ntswa dza pfunzo kha masia avho. Zwi nga vha ngoho u amba uri ndi avho vhoraakademi vhe vha fara tshanduko, na u i ṭanganedza na u ṭanganyisa thekhinolodzhi kha thyeori ya pfunzo, vhane vha khou khwinisa vho vhofholowa zwavhuḍi. Dwadze lo, nga ngoho, lo ṅetshedza u ṭanea ho ṭanganelaho he havha ho no fhelelwa nga tshifhinga na ngafhadzo u khwaṭhisedza u tea ha phurofesheni zwi tshi ḍa kha ṭhōḍea dza ḍaṅwaha 21 kha lifhasi la didzhithala. Kha vhuvhili hazwo zwine zwa tea u funzwa na ngona dza kufunzele zwi tea u sedzwa hafu hu tshi sedzwa ṭhōḍea dza vhumatshelo.

6. Tshi takadzaho, ***dwadze lo netshedza thodiso thodea khulwane ya nyengedzedzo ya dzangalelo na mafulufulu.*** Ro dzhiela ntha lifhasini, kha dzhango na Afrika Tshipembe uri mushumo wa thodiso wo khwiniswa u katela thodiso dzi elanaho na masiandaitwa a dwadze. Dziaborithari dzi bvedza dzi PPE na zwivhulaha zwitshili zwa zwandani, ha dovha ha vha tshivhalo tsha ntha tsha thodiso dza tshumisano nga ha khaelo na zwiwe. Muwe muthu o dzhiela ntha dzangalelo lo vusuludzwaho la Tsireledzo na Mutakalo Mushumoni, na mutakalo wa muhumbulo na sisiteme dza mutakalo na ndondolo ya mutakalo, tshumelo dza matshilisano na u dzhenelela kha tshitshavha na thikhedzo. Masia a u guda a shumisaho u saukanya zwitatisitika, u humbulela na u sumbedzisa zwo ita uri zwi divheswe na uri zwo konadzea nga ndani ha thodiso yo sedzwaho khayi ine ya khou itea zwino, masia haya a do vhona u gonya huhulwane kha u diwalisa.
7. Arali ho vha na huwe u kanakana, ndi vhuanzi zwazwino ha uri ***thekhinolodhi i do shuma mushumo wo engedzeaho kha ndisedzo ya pfunzo ya ntha.*** Kuitele kwo katelaho kwa u lavheleswa hafhu ku ndilani na uri ndi nga engedza uri ndi kuitele kwa tshanduko khulwane nga maanda kune kwa do toda vuvhili hazwo mafulufulu na u kondelela.

8. U lavheleswa hafhu uhu hu na khonadzeo dza u ḡisa tshanduko nnzhi khazwo – zwoṭhe hezwi zwi na mbadelo khazwo. Zwiṅwe zwa izwi zwi katela:

➤ *u shandukisa nyimele ya Kushumele kha vhashumi*

➤ *lushaka lwa matshudeni ane ra ḡo kona u a katela*

➤ *u shandukisa/u dzhiela nṯha hafhu ṯhoḡea dza mugaganyagwama kha tshipiḡa tsha vhuvhili hazwo muvhuso na yunivesithi*

9. ***Muṯaṯisano u bvaho nṯa***. Musi zwinzhi zwo no ambiwa na u ṅwaliwa nga ha muṯaṯisano u bvaho nṯa, hezwi zwi fanela u dzula zwi tshi elwa musi vairasi yo no vha nga fhasi ha ndango nga kha u haelwa, dziṅwe mbonalo dzo “ḡoweleaho” dzo no vhuelela. Naho zwi tshi nga dzhia tshifhinga u vhuelela kha tshiimo tshine tsha ṯoḡea, musi hezwi zwo no bvelela, yunivesithi dzi fanela u shumisa maitele a u guda nga lubuvhisia u swika zwino a ṅetshedza mbuelo dza masheleni.

10. ***Vhumatshelo ha ḡifhasi vhu si khagala vhu songo khwaṯhisedzwaho***. Yunivesithi dzi ṯoḡa vhathu vha re na vhukoni ha u hambela vhane vha ḡo kona u shumisa zwikhala kha vhumatshelo hashu vhu songo khwaṯhisedzwaho kha ḡifhasi; vha tea u wana ṅḡila dza vhubvedzi ha u dzhenisa ngoho dzavho, musi

vha tshi khou ḡi ḡekedza ndeme ya tshenzhelo ya u guda kha matshudeni avho.

11. Ri khou ya zwi khagala ***to u ḡoda u bveledza mbuelo, masheleni, nga nḡa ha mutheo wa mbuelo yashu ya mutikedzelo wo ḡoweleaho na uri ri khou ya u zwi dzhiela nḡha u vha zwithu zwa shishi.*** Sa tshiimiswa tsha pfunzo ya nḡha ri ḡo

- sedza kha uri ndi riḡe vho nnyi na mushumo washu na zwine ra ḡisa hayani na kha dzhango, u vhona zwauri ri fhethu huthihi kha heli sia
- sedza na u gudisa matshudeni a bvaho kha maḡwe mashango vhane u ḡiḡwalisa havho zwa ḡo bveledza mbuelo nḡzhi
- engedza tshivhalo tsha SLPs (mbekanyamushumo dza tshifhinga tshipfufhi) u engedza mbuelo
- fhungudza tshivhalo tsha mbekanyamushumo dza ḡhanziela na u alusa mbekanyamushumo dzashu dza digirii
- sedza kha vhukoni ha ḡdivho yashu na u ḡetshedza ppanelo nga vhusedzi kha u bveledzisa mbuelo. Ri fanela u shumisa tshikhala kha hezwi nga kha khandiso na mabambiri a ḡhoḡisiso hu si u ḡuwisa ḡdivho na vhukoni, na
- engedza vhubindudzi hashu ha khephithala

MAGUMO

Musi ndi tshi pendela, ri kha mutevheṭhanḁu muhulu wa u thithisa pfunzo ya nṭha ye ya bvela phanḁa na u thithiswa nga Khovidi-19. A huna na muthu na muthihi we a kona u humbulela khwaṭhisedzo inwe na inwe tshifanyiso tsho fhelelaho tsha nga murahu ha ḁifhasi ḁa Khovidi-19. Zwa khwine, ri nga engedza zwine ra vho zwi ḁivha, zwine zwa vha zve nda kovhana navho, na u humbulela zwine zwa nga ḁa. Afurika ḁi kha vhuimo ha khwine ha u vhona zwiṁwe zwa zwine Khovidi-19 ya ḁo bveledza tshifhingani tshino zwine zwa khou itea kha Hafuḁifhasi ḁa Devhula. Hezwi zwi ṁetshedza tshikhala tshiṭuku tsha u asesha khohakhombo na u fhungudza u swika zwino nga hune ra nga kona.

Musi ri tshi bvela phanḁa na u tshenzhela khaedu dza Khovidi-19 na u dzhia tshiṭoko tsha ngoho ntswa, ri tea u zwi ṭanganedza naho hu na masiandaitwa a ofhisaho a Khovidi-19, ro ṁetshedzwa zwine zwa si itee tshifhinga tshoṭhe u “u bvisa zwithu zwine zwa sa tsha vha na mushumo” musu zwi tshi ḁa kha yunivesithi dza Afrika na mushumo wadzo na zwine dza bveledzisa kha dzhango.